

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ НА ТРАДИЦІЯХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ПРОБЛЕМИ І ДОСВІД

Оксана Шиприкевич

УДК 39(477):37.035-057.874

У сучасній школі недостатньо уваги приділяють патріотичному вихованню учнів. У підручниках трапляються поширені в суспільстві стереотипи архаїчності та провінційності нашої культури. Над спростуванням зазначених стереотипів та подоланням комплексу меншовартості школярів працюють педагоги-новатори, які розробляють нові засади виховання учнів, спираючись на досягнення й традиції народної педагогіки.

Ключові слова: патріотичне виховання, етнокультурна спадщина, комплекс меншовартості, шкільна освіта, педагоги-новатори.

There is no attention enough to the pupils' patriotic education in a modern school. Textbooks are full of socially prevalent stereotypes about our culture's archaics and provinciality. In order to refute these stereotypes and overcome the pupils' inferiority complex, the school teachers-innovators elaborate the new principles of the students' education, being guided by the achievements and traditions of folk paedagogics.

Keywords: patriotic education, ethnocultural heritage, inferiority complex, school education, school teachers-innovators.

Наш час диктує нові підходи до освіти та виховання школярів. У сучасному глобалізованому світі школа зосереджується насамперед на інтелектуальному розвитку учнів з практичним застосуванням набутих знань та вихованні в них лідерських навичок. Однак унаслідок нинішньої глобалізації українського суспільства проявляється нехтування етнокультурними надбаннями, що посилює денационалізацію сучасної молоді. Виростає ціле покоління молодих людей, які позбавлені національної гідності. Як зазначав український педагог Г. Ващенко, денационалізація — це найбільша небезпека для людини, тому молодь слід виховувати у свідомій і органічній єдності з нацією¹.

Декларуючи інтеграцію українського суспільства в європейській культурний простір, у контексті входження України в Болонський процес, нерідко пріоритетом у системі освіти України проголошується глобалізація на противагу національно-освітнім традиціям. Проте, за висловленням О. Савченко, Болонський процес — «це не просте копіювання, не стирання національних традицій, а запозичення кращих рис з однієї системи освіти і перенесення їх на свої національні терени... Одночасно необхідно внести у європейську скарбницю свої, українські самобутні національні і за-

гальнолюдські культурні, освітні, технологічні цінності»².

Досліджуючи українознавче та етнокультурне наповнення сучасної освіти, доцільно звернутися до змісту шкільних підручників мовного, історичного та етнографічного спрямувань.

Авторами однієї з перших навчально-виховних концепцій вивчення української мови стали С. Єрмоленко та Л. Мацько. Вони запропонували вивчати мову на засадах українознавства, відвівши центральне місце обґрунтуванню й усвідомленню понять «рідний край», «родовід», «народна культура і мистецтво», «мова мого народу» тощо³. Безумовно, підручник з української мови має містити не просто ілюстративний матеріал змісту програми з української мови, а й інформативний та виховний, що сприятимуть формуванню українознавчого світогляду.

Дотримуючись такого підходу, автори «Концепції навчання державної мови в школах України» виділяють три компоненти змісту курсу української мови як рідної: лінгвістичний, етнокультурознавчий та методологічний⁴. Метою етнокультурознавчого аспекту автори вважають ознайомлення з культурою народу, виховання патріотизму й моральних переконань. З текстових матеріалів підручника шко-

лярі мають черпати інформацію про історію, культуру, звичаї, побут українців, про минуле, сучасне і майбутнє України, про красу природи, людини, мови, духовної спадщини народу, про найвидатніші постаті в нашій історії⁵.

Автори концепції когнітивної методики навчання української мови висувають на перший план увагу до регіонального компонента. На їхню думку, у підручнику з рідної мови мають друкуватися тексти з відомостями про природу, економіку, промисловість свого регіону, про відомих земляків, історію та народну творчість рідного краю⁶. Безсумнівно, краєзнавча робота має важливе значення і для інтелектуального розвитку особистості, і для виховання патріотизму. Однак, зваживши сучасну ситуацію напруги на міжрегіональному рівні, у підручниках варто пропагувати діалог між регіонами, посилювати їх взаємоідентифікацію, а також національну та державну ідентифікацію. Регіональна тематика може стати цікавим інформативним матеріалом для написання диктантів та переказів і має посісти чільне місце в курсі українознавства.

Огляд шкільних підручників з української мови дає підстави стверджувати, що в них, як правило, відображено стильове та жанрове розмаїття. Приміром, художній стиль широко представлений зразками поезії і прози, зокрема оповіданнями, казками, легендами, жартами та усмішками. Науковий стиль відтворений лексикографічним матеріалом, офіційно-діловий — державними документами про статус української мови, а розмовний — сконструйованими діалогами. Водночас, на нашу думку, у підручниках з української мови не зовсім коректно використовувати переклади з інших мов, адже вони містять світоглядні та мовленнєві моделі не рідної мови, як впливає, наприклад, з підручника для 3 класу⁷. При цьому навіть не вказується прізвище перекладача. Ці твори доречніше будуть сприйматися на уроках зарубіжної літератури. Автори зазначеного підручника намагаються ознайомити учнів з такими славними сучасниками, як С. Бубка, Л. Каденюк, розповідають про Всесвітній день авіації, але при цьому ігнору-

ють інші професійні свята, які ближчі третьокласникам (День учителя, День лікаря тощо). У підручнику відсутні будь-які згадки про Великдень, інші релігійні свята нашого народу.

У процесі вивчення української мови в школі чи не найважливішим є завдання навчити учнів любити і поважати її, спонукати до користування нею не лише на уроках, а й у всіх сферах суспільного життя. Для цього необхідно передусім спростувати стереотип провінційності та другосортності української мови як наслідку поширеного комплексу меншовартості українців, а також працювати над збагаченням мовлення учнів за допомогою активного вживання синонімів, фразеологізмів, тлумачення незрозумілих рідковживаних слів та очищення від жаргонізмів і суржику. З цієї метою варто активно використовувати побудову діалогів, максимально наближених до мовленнєвої практики, більше уваги приділяти вправам на переклад з інших мов, що сприятиме викоріненню суржику в мовленні учнів.

Найповніше етнокультурна спадщина українців представлена в курсі «Людина і світ», який у початковій школі реалізується через викладання дисципліни «Я і Україна». При ознайомленні з підручниками зазначеного курсу вражає певна фрагментарність, що впливає з об'єднання під одними палітурками тем із громадянської освіти, природознавства й етнографії. Зваживши незначний соціальний досвід молодших школярів, етнографічний матеріал обмежується рамками найближчого оточення — дім, родина, школа, місто чи село, рідний край. На жаль, тут відсутня інформація про традиційний родинний уклад українців, громадське життя, звичаєве право та мораль, народний етикет тощо. Окрім того, доволі скупими є відомості про народні звичаї й вірування, народні ремесла, харчування, одяг, житло. На нашу думку, мало враховано чуттєво-емоційну сферу сприйняття в молодших школярів, майже не залучено фольклору з календарною обрядовістю, прислів'ями і приказками, загадками і скоромовками, народними дитячими іграми.

Важливим чинником у сприйнятті підручника молодшими школярами є його ілюстративність. Однак в аналізованих книжках майже не використовуються картини відомих українських художників і народних майстрів. Ілюстрації подаються переважно із сільської тематики, що нав'язує стереотип провінційності української культури, автори ілюстрацій не вказані.

До недоліків підручників з курсу «Я і Україна» слід зарахувати також їхню переважну інформативну спрямованість, хоча, як зазначають фахівці, сучасний підручник має виконувати не лише інформаційну функцію, а й розвивальну, виховну та мотиваційну⁸. Отож, такий підхід відводить учням пасивно-споглядальну роль.

Тексти підручників здебільшого написані в минулому часі, без зв'язку із сучасністю, що підсилює поширений стереотип архаїчності нашої культури. Так, тема «Народний календар» подається як явище з нашої історичної минувшини⁹, а про народний костюм написано, що його «тепер можна побачити в музеях, під час народних гулянь, коли виступають народні ансамблі пісні й танцю»¹⁰. Таке трактування орієнтує на сприйняття учнями нашої етнокультури як чогось екзотичного, яке існує лише в музеях. А про використання елементів народного одягу сучасними дизайнерами, про елементи традиційної архітектури й інтер'єру в сучасному житті навіть не згадується.

Уважаємо, що основним принципом побудови курсу «Я і Україна» має стати взаємозв'язок «минуле-сучасне-майбутнє», щоб учні впізнавали і плекали сучасні форми етнокультури як наслідок минулого народного досвіду в усіх сферах суспільного життя. У процесі вивчення курсу перевагу слід надавати активно-пізнавальному принципу. Наприклад, вивчення народних іграшок можна поєднати з практичним заняттям виготовлення найпростіших її зразків, але не для виставки, а для створення ігрового кутка, щоб діти усвідомлювали користь своєї праці. Вивчаючи народні ремесла, доцільно виготовляти традиційні ви-

роби для подарунків у дитячий садочок, дитячий будинок, для старших людей тощо. У такому разі матеріальна культура народу оживає та осучаснюється.

Окремим циклом у навчальному курсі мав би стати краєзнавчий практикум, до якого учні готували б розповіді про свою родину, сімейні традиції, духовні й матеріальні цінності, які вони бережуть, про славних земляків, про історичні місця свого краю тощо. Такі заняття розвивають уявлення, пробуджують емоції та збагачують життєвий досвід учнів і як наслідок — дають змогу відчувати свою причетність до існування і творення етнокультури.

Важливим аспектом курсу «Я і Україна» мають стати знання про морально-етичні цінності українців, які співзвучні із загальнолюдськими і покладені в основу сучасних правил життя в суспільстві.

Слід зазначити, що, крім самопізнання, названий курс доцільно орієнтувати на самопроекування й самовиховання. Для цього потрібно ознайомлювати учнів з видатними особистостями минулого і сучасного, з національно-виховним ідеалом українців, спонукати школярів до проектування себе на майбутнє, виховувати в них почуття відповідальності за долю Батьківщини. У контексті викладеного вважаємо необґрунтованою пропозицію про вилучення зі шкільних підручників інформації про останні десять років нашої держави і прізвищ цілої когорти українських діячів — наших сучасників, які вже давно посіли чільне місце в історії та культурі. Незнання сучасної суспільної ситуації спричинить прірву у свідомості школярів між минулим і сучасним життям, знову перемістить українську культуру в далеку історичну минувшину. Гадаємо, саме приклад сучасників може надихнути учнів на активну і творчу роботу в сучасному суспільстві й окресленні своїх майбутніх перспектив.

За роки незалежності з'явилося чимало нових підручників з історії України, які покликані формувати новий світогляд і морально-етичні цінності громадян нової держави. Утім,

чи не найбільше дискусій нині пов'язано саме зі шкільними підручниками історії.

Історик Наталя Яковенко зазначає, що історія України в підручниках подається як історія українських низів. Звідси постає питання: «Чому сучасним школярам пропонують ототожнювати себе із “знедоленими низами”?»⁹. Вихід з такої ситуації, на думку Н. Яковенко, полягає в «мультиплікації соціальної структури, представленні українського суспільства як строкатого конгломерату соціальних груп та прошарків, у тому числі аристократів, шляхти, міщан, селян, а від часів, коли такі з'являються — й чиновників, буржуазії, робітників, врешті, тих-таки пролетарів»¹¹. З історії воєн, перемог і поразок історик пропонує переакцентувати увагу на історію проявів громадянського суспільства, історію ідей і світоглядів, історію повсякдення та життєві колізії «маленької людини» в соціальних катаклізмах. Водночас Н. Яковенко наголошує на відсутності різних точок зору на певні події та явища, що не сприяє вихованню критичного мислення. Серед вад нинішнього підручника з історії науковець називає агресивну, «пропагандистсько-наступальну» лексику, залишену в спадок від радянської історіософії¹².

На двох проблемах, які стосуються сприйняття змісту підручника історії, наголошує Олександр Лисенко: «По-перше, не можна оминати проблеми строкатості й неоднорідності суспільної свідомості, її неготовності сприйняти історичні реалії в ракурсі, який нам здається бажаним (скажімо, навіть всередині родини може функціонувати різна історична “пам'ять сім'ї”, те саме — серед учнів одного класу і т. д.). По-друге, існують політичні сили, які спекулюють на історичній тематиці, шукаючи у ній засоби мобілізації електорату, і цим доволі помітно впливають на характер історичної пам'яті, особливо серед людей менш освічених, а отже, — позбавлених інтелектуального порогу знань»¹³.

Саме до таких політичних спекуляцій належить пропозиція створити підручник історії на нових засадах. Виступаючи за історичну коректність підручника та наповнення його не-

заперечними фактами, чинний міністр освіти й науки наголошує, що «трактування вітчизняної та світової історії не може змінюватися зі зміною президента чи міністра освіти, не може і не повинне залежати від особистих смаків, комплексів і фобій будь-якої посадової особи»¹⁴. До себе таке твердження він не застосовує, а свою позицію вважає незаперечною. Далі своєрідно пояснено, які історичні події спонукають до переписування підручника. Першочергове завдання насамперед полягає в тому, щоб пояснити учням, «чим відрізнялася Велика Вітчизняна війна від Другої світової, які коаліції брали участь у війні і які були їхні цілі, де проходили лінії фронтів, хто, коли, кому і з якої причини війну оголосив, хто визнаний світом агресором, хто в кого приймав капітуляцію»¹⁵. І начебто найголовніше — це ідентифікація особистостей Сталіна і Бандери із Шухевичем. Сталін, попри те, що є «безпосереднім винуватцем смерті... ні в чому не винних людей», залишається «Верховним головнокомандувачем сили переможців і лідером країни, яка винесла основний тягар війни, в досягненні Великої Перемоги», а Бандера і Шухевич «залишаються в історії як націоналісти і організатори масових вбивств, але при цьому вони ще й будуть навічно заплямовані колабораціонізмом»¹⁶. За такий «історично коректний підручник, наповнений незаперечними фактами» виступає нинішній міністр освіти. Однак він вважає, що підручник історії не може охоплювати події останніх як мінімум десяти років, бо інакше це вже не історія, а політика.

Має рацію Олександр Удод, який вважає, що шкільний підручник історії має представляти традицію й наступність національного історичного процесу¹⁷.

Національно-державне відродження вимагає відродження історичної пам'яті, формування національної свідомості й самосвідомості. Для цього необхідно оновити зміст освіти й виховання. Основним стрижнем при побудові концепції національної школи має стати традиційний національно-виховний ідеал української

людини, який, за висловленням Г. Ващенко, «відбивається і в звичаях народу, і в його пісні, і в творах письменників, він твориться віками і по традиції переходить від старших поколінь до молодших, що його доповнюють і удосконалюють»¹⁸.

Початки нашого традиційного ідеалу Г. Ващенко шукає ще в доісторичних часах, що може засвідчити археологія, бо інші пам'ятки матеріальної культури не збереглися, а також фольклор, особливо обрядові пісні. Як і інші дослідники, педагог звертає увагу на те, що головним заняттям населення на наших землях було хліборобство, а формою родинного устрою вважає матріархат. Таке заняття зумовлювало лагідність вдачі, загальну інтелігентність, багатство емоційного життя, чим наші предки відрізнялися від тих народів, які займалися мисливством, збиральництвом чи вели кочовий спосіб життя.

На виховному ідеалі наших предків закарбувався процес християнізації. Г. Ващенко застерігає: «Абсолютна Євангельська істина сприймалась українським народом відповідно до його психічних властивостей, історії й побуту, що відбилось на релігійних обрядах, моралі і на виховному ідеалі»¹⁹. Адаже християнство не заперечувало попередніх духовних здобутків, якщо вони не протистояли духові цієї релігії. Інакше кажучи, воно набувало національних форм.

У княжі часи «межовість» України не могла впливати на ідеал людини так, як вона впливала пізніше, коли наші землі увійшли до складу інших держав, а на півдні виникло вогнище постійної небезпеки. О. Кульчицький пише: «Геополітична межовість «українного» нічим не захищеного, а одночасно надзвичайно врожайного і багатого простору в кліщах ворожого завойовницького Заходу і степово-хижацького Сходу непомірно збільшувала тиск «межових ситуацій» кожної української людини»²⁰. Як наслідок, утверджувалась «екзистенціальна форма існування з турботою про «трансценденцію», і водночас витіснялася форма «біотичного існування». Ідеалом такого буття О. Кульчицький називає лицарсько-

козацький тип людини. У цьому типі проявляється спадковість з попередніми ідеалами героїчного життя з їх підпорядкованістю ідеалам оборони волі свого народу і віри та особистої честі. О. Кульчицький наголошує, що цей ідеал аналогічний тим, що існували в інших європейських державах.

Ідеал козака відтворено в українській народній творчості. «Характеристична особливість світогляду нашого народу, як вона відбилася в народній пісні, є високий ідеалізм на релігійній основі. В ідеальному образі людини в першу чергу підкреслюються високі властивості душі»²¹. Ідеальною людиною, як вважає Г. Ващенко, може бути лише релігійна людина. Протилежністю до найбільших чеснот, що втілюють безмежну відданість Богові й Батьківщині, учений називає зраду вірі й Україні.

Нині, відроджуючи національну школу, необхідно відроджувати національні цінності і святині. Особливу увагу слід приділяти козацькій педагогіці, на базі якої сформувалася цілісна навчально-виховна система. Таку позицію відстоюють вітчизняні вчені. Так, Ю. Руденко і О. Губко вважають, що «творче відродження і виховання лицарської духовності в сучасних умовах — історична необхідність», бо сучасні українці «багато в чому змарніли і здрібніли, знизили критерії, вимоги до формування духовного світу особистості»²². Взірцем для сучасної української молоді має стати козацький характер як вищий тип українського характеру з такими своїми чеснотами, як шляхетність і порядність, кмітливість і дотепність, підприємливість і практичність, стійкість і незламність у боротьбі, безкомпромісність і твердість у відстоюванні правди і справедливості, ніжність і ліризм, братерство і товарицькість, шана до громади й вірність обов'язку, співчуття і милосердя²³. З утвердженням зазначених чеснот зростатиме рівень духовного й фізичного здоров'я нації, у житті та побуті народу утвердиться національно-патріотичний дух.

Хоча сьогодні не існує національної програми виховання молоді на козацьких засадах, чимало педагогів і керівників шкіл у містах і селах України, складаючи плани виховної та позакласної

роботи, тяжіють до відродження й виховання козацько-лицарського світогляду, який становить ядро ідеалу української людини. Творче використання козацько-лицарських традицій є ядром педагогічної діяльності кандидата педагогічних наук, лауреата премії ім. І. Огієнка в галузі освіти 2008 року, директора Київської гімназії № 283 Володимира Гнатюка, який створив цілісну концепцію національного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів в урочний та позаурочний час²⁴ і практично реалізовує її разом з педагогічним колективом гімназії в процесі вивчення різних навчальних предметів.

Поміж педагогів-новаторів, які розуміють нагальність впровадження національної системи виховання в сучасну школу, треба назвати Любов Антонівну Гавриленко (заслужений учитель України, методист кафедри філософії та суспільно-гуманітарних дисциплін Запорізького обласного інституту післядипломної освіти), Миколу Івановича Крижанівського (директор школи в с. Сліди Могилів-Подільського району Вінницької області), Миколу Яковича Скрипця (директор школи № 235 м. Києва) та ін.

¹ Ващенко Г. Виховання волі й характеру. Твори. – К., 1999. – Т. 3. – С. 312.

² Савченко О. Перспективи модернізації системи освіти в Україні в умовах Болонського процесу // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 117.

³ Єрмоленко С., Мацько Л. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови // Дивослово. – 1994. – № 7. – С. 32.

⁴ Біляєв О., Скуратівський Л., Симоненкова Л., Шелехова Г. Концепція навчання державної мови в школах України // Дивослово. – 1996. – № 1. – С. 16–19.

⁵ Там само. – С. 17.

⁶ Пентиліук М., Нікітіна А., Горошкіна О. Концепція когнітивної методики навчання української мови // Дивослово. – 2004. – № 8. – С. 9.

⁷ Ващуленко М. С., Мельничайко О. І. Рідна мова. Підручник для 3 класу. – Частина друга. – К., 2003. – С. 25, 59, 104, 105.

⁸ Кодлюк Я. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті. – К., 2006. – С. 119–160.

⁹ Бібік Н. М., Коваль Н. С. Я і Україна. Підручник для 2 класу. – К., 2002. – С. 17–20.

¹⁰ Там само. – С. 105.

Використовуючи потужний виховний потенціал навчальних предметів, передусім гуманітарно-естетичного циклу, а також активно проводячи позакласну виховну роботу, ці педагоги виховують своїх учнів в козацько-лицарських традиціях як справжніх патріотів своєї держави.

Отже, у сучасній школі недостатньо уваги приділяють відображенню етнокультурної спадщини українського народу та патріотичному вихованню учнів. Підручники нерідко переобтяжені поширеними в суспільстві стереотипами архаїчності та провінційності нашої культури. Над спростуванням зазначених стереотипів та подоланням комплексу меншовартості школярів працюють педагоги-новатори в містах і селах України, розробляючи нові засади виховання учнів, спираючись на досягнення і традиції народної педагогіки. Принцип спадковості у виховній роботі, творче використання традицій українського народу з урівноваженням глобалізаційних процесів зможе підняти рівень навчання та виховання учнів у сучасній школі на новий щабель.

¹¹ <http://khpg.org.index.php?id=1223646074>.

¹² <http://khpg.org.index.php?id=1223646074>.

¹³ <http://khpg.org.index.php?id=1223646074>.

¹⁴ <http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/4c08a20a530d1>

¹⁵ <http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/4c08a20a530d1>

¹⁶ <http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/4c08a20a530d1>

¹⁷ <http://khpg.org.index.php?id=1223646074>.

¹⁸ Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава, 1994. – С. 101.

¹⁹ Там само. – С. 109.

²⁰ Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1995. – С. 713.

²¹ Ващенко Г. Виховний ідеал. – С. 120.

²² Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. – К., 2007. – С. 181.

²³ Там само. – С. 165.

²⁴ Гнатюк В. М. Управління системою національного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. – К., 2006.